

ΤΙ ΕΙΝΑΙ Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (Δεκέμβριος 2010)

Συγγραφέας: ΤΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

«Η προστασία του περιβάλλοντος είναι ζήτημα δημοκρατίας»

(Κ. Παπούλιας, ομιλία, 24-7-2007)

Ποια σχέση μπορεί να έχει το οικολογικό πρόβλημα (παρά την αυξανόμενη τελευταία, αλλά μειωτική εν τούτοις, αμφισβήτησή του, είτε από ευρωπαίους σκεπτικιστές επιστήμονες είτε στο πλαίσιο της γενικότερης κατά το περιοδικό Nature απαξιωμένης επιστήμης («science scorned»^[1] από συντηρητικούς αμερικανούς «εμπόρους της αμφιβολίας»^[2]) με την κριτική που υφίσταται εδώ και αρκετά χρόνια από δεξιά και αριστερά η δημοκρατία στην αντιπροσωπευτική της εκδοχή (και η οποία συνοδεύεται και με άλλα «κοσμητικά» επίθετα: συναλλακτική, επαγγελματική, τηλε-δημοκρατία κ.ά); Μήπως η λύση ή βελτίωση του οικολογικού προβλήματος, όντας πολιτικό τελικά πρόβλημα, είναι άμεσα συναρτημένη με μια αλλαγή του μοντέλου της πολιτικής δημοκρατίας ούτως ώστε να μιλάμε, όπως πριν μερικά χρόνια (εκπλήσσοντας θετικά) ο πρόεδρος της ελληνικής δημοκρατίας, για οικολογική δημοκρατία (24-7-2007); Και εάν ναι σε ποιο βαθμό και σε ποιο επίπεδο (τοπικό; εθνικό; παγκόσμιο;). Τρεις θεωρήσεις καταγράφονται:

I. α) Μια πρώτη θεώρηση της οικολογικής δημοκρατίας έχει περιβαλλοντικό χαρακτήρα και ταυτίζεται από τη μια μ' αυτό που ο αείμνηστος καθηγητής Γ. Παπαδημητρίου πρώτος είχε ονομάσει «περιβαλλοντικό σύνταγμα» (άρθρο 24 Συντ.), και από την άλλη περιεχομενικά, ιδεολογικά και στρατηγικά με την αμφιλεγόμενη και αμφισβητούμενη έννοια της βιώσιμης ή αειφόρου (οι όροι μάλλον δεν ταυτίζονται) ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, εδώ η οικολογική δημοκρατία εμπεριέχεται στο (και υλοποιείται από το) κράτος, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, στην οικονομική μεγέθυνση μέσω της λεγόμενης (κλασσικής) περιβαλλοντικής οικονομίας (Hotelling,

Pigou) ή αργότερα οικολογία της αγοράς (κανόνες, οικονομικά εργαλεία της αγοράς) και πράσινη ανάπτυξη, στην τεχνο-επιστήμη. Ειδικότερα, στο πλαίσιο του περιβαλλοντικού συντάγματος και της περιβαλλοντικής διακυβέρνησης (βλ. παρακ.) το κράτος αυτής της δημοκρατίας παρεμβαίνει σε επείγουσες οικολογικές καταστάσεις (όπως άλλωστε και σε χρηματοπιστωτικές) για να σώσει τις υποτιθέμενες αυτορρυθμιζόμενες αγορές (φυσικών πόρων).

β) Μια πιο «οικο-κοινωνική» παραλλαγή αυτής της πρώτης αντίληψης περί οικολογικής δημοκρατίας, η οποία αμφισβητεί το μοντέλο (οικονομικής) ανάπτυξης, παραγωγής και κατανάλωσης, αποτελεί η «νέα πολιτική οικολογία»^[3]. Αυτή αναπτύσσεται και υλοποιείται οικονομικά στο πλαίσιο της λεγόμενης «οικολογικής οικονομίας (L.Brown, R. Passet, J. Gadrey), κεντρικός πυρήνας της οποίας είναι η «οικοαποδοτικότητα» (ecoefficiency) και η υποκαταστασιμότητα (substitutability) του φυσικού και αναπαραξίμου κεφαλαίου. Με δεδομένο, δηλαδή, ότι η οικολογική οικονομία βασίζεται στη συνεξέλιξη και στην συνδυαστική και από κοινού μελέτη φυσικών και ανθρώπινων συστημάτων, καθώς και στην υπέρβαση της προαναφερθείσας περιβαλλοντικής οικονομίας και της οικολογίας της αγοράς αλλά και της στενής (φυσικής) οικολογίας, η νέα πολιτική οικολογία αναζητά τη σύζευξη οικολογίας με τις κοινωνικές ανισότητες. Τη σύζευξη δηλαδή του κοινωνικού προβλήματος και της οικολογικής επιταγής.

Από την εποχή της πολιτικής οικολογίας περάσαμε στην οικονομική εποχή της οικολογίας της δεκαετίας του 90 (βλ. προηγούμενα) και σήμερα διανύουμε την κοινωνική εποχή της οικολογίας (η οποία βέβαια δεν έχει καμία σχέση με το αντισυστημικό ρεύμα της κοινωνικής οικολογίας του M. Bookchin, βλ. και παρακ.). Εδώ την πρώτη θέση στην οικολογική συζήτηση έχει η αρχή της δικαιοσύνης. Οι κοινωνικές ανισότητες είναι από τις πρώτες αιτίες των περιβαλλοντικών προβλημάτων, ενώ αυτά έχουν (από την άλλη) επιπτώσεις στους πιο υλικά στερημένους. Αυτοί υφίστανται την περιβαλλοντική ανισότητα στην έκθεση στους περιβαλλοντικούς κινδύνους: τυφώνας Κατρίνα (2005), καύσωνας στη Γαλλία (2003), πυρκαϊές στη Ρωσία και πλημμύρες στο Πακιστάν (2010), μόλυνση και ρύπανση από πετρελαιοκηλίδα στο κόλπο του Μεξικού (2010)^[4]. Αυτό δεν σημαίνει ότι τα οικολογικά προβλήματα επιλύονται γραμμικά-μηχανικά μέσω της οικονομικής μεγέθυνσης (όπως πίστευε ο Kouznets, αλλά και μερικοί οικοσκεπτικιστές (Lomborg, Allegre). Χρειάζονται πρωτίστως και κύρια δημόσιες -κρατικές περιβαλλοντικές

πολιτικές με μια δημοκρατική διαδικασία ως πλαίσιο, και εδώ, μιας καλής περιβαλλοντικής διακυβέρνησης (σύμφωνα με την αμφιλεγόμενη ορολογία των ΗΕ και της ΕΕ). Στη διεθνή της διάσταση, αυτή η προβληματική -και επειδή ακριβώς οι παραπάνω εθνικές περιβαλλοντικές πολιτικές είναι περιορισμένες και μερικές, εκφράζεται και διεκδικείται μέσω της ανεύρετης και εγγενώς αδύνατης παγκόσμιας περιβαλλοντικής διακυβέρνησης.

γ) Τέλος, σε μια πιο ολιστική και μερικώς αντισυστημική προσέγγιση, ο D. Cohn-Bendit[5], ο οποίος αποδέχεται ως βαθιά, γενικευμένη και καθολική τη σημερινή κρίση, θεωρεί ότι η (νέα) πολιτική οικολογία είναι συνδεδεμένη με την μείωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, στο πνεύμα της «κοινωνικής επικοινωνίας» κατά το παράδειγμα των μελισσών (Boutang). Γι' αυτόν, το κοινωνικό πρόβλημα δεν είναι η αναδιανομή του πλούτου αλλά το μοντέλο ανάπτυξης (παραγωγής και κατανάλωσης) το οποίο έχει αντικαταστήσει και την συλλογική αλληλεγγύη.

Και οι τρεις αυτές κρατο-περιβαλλοντικές αειφορικές παραλλαγές, στηρίζονται περισσότερο και στη πλειοψηφία τους σε ηθικο-δικαιϊκά προαπαιτούμενα (ανάμεσα στις γενεές) και δεν αμφισβητούν στην ουσία το ισχύον οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο (παρ' ότι μπορεί να αμφισβητούν το μοντέλο ανάπτυξης/μεγέθυνσης προκρίνοντας την ποιοτική ανάπτυξη με νέους δείκτες μέτρησης του πλούτου, J. Gadrey, P. Viveret), εντασσόμενες σε (και διακινώντας) ένα «νέο πνεύμα του (αειφορικού) καπιταλισμού».

II. α) Στη συνέχεια, σε μια δεύτερη θεώρηση της οικολογικής δημοκρατίας, γίνεται λόγος από γάλλο *D. Bourg*[6] για την τρίτη εποχή της δημοκρατίας. Η οικολογική δημοκρατία θα πρέπει να είναι, τελικά, τόσο διαφορετική από τη σημερινή μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας όσο αυτή ήταν διαφορετική από την αρχαία ελληνική (άμεση) δημοκρατία.

Η σημερινή σύγχρονη αναπαράσταση (της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας) είναι ανίκανη να προλαμβάνει την περιβαλλοντική καταστροφή διότι α) επιβάλλει χωροτοπικούς περιορισμούς (κοινότητα, περιφέρεια, κράτος), ενώ πολλά προβλήματα είναι διασυνοριακά, β) συνδέεται με την απεριόριστη παραγωγή και κατανάλωση, που η σύγχρονη αναπαράσταση τις θέλει ως κύρια εργαλεία ατομικής ευημερίας όποιες

κι αν είναι οι συνέπειες για το περιβάλλον , γ) η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι (από τη φύση της) ανεπαρκώς εξοπλισμένη για να αντιμετωπίσει την «τυραννία του παρόντος» («παροντισμός»).

Η τρίτη εποχή της δημοκρατίας προϋποθέτει: α) ένα νέο (περιβαλλοντικό) σύνταγμα με νέους στόχους σε σχέση με τα όρια που θέτει ο πλανήτης στις οικονομικές δραστηριότητες β) μια «ακαδημία του μέλλοντος» (από επιστήμονες και φιλοσόφους), που θα υλοποιούν συγκεκριμένα και εξελικτικά τους προηγούμενους συνταγματικούς στόχους και γ) μια νέα γερουσία εκατό ατόμων που θα προέρχονται από κάθε περιφέρεια για να υπάρχει νομιμοποίηση. Πρόκειται για ένα τρόπο επανεισαγωγής της δημοκρατίας των αρχαίων ελλήνων (κληροκρατία). Η γερουσία αυτή θα προβάλλει βέτο σε κάθε νομοθετική πρόταση που θα αντιστρατεύεται το οικολογικό σύνταγμα ή θα ωθεί προς μια υπερκατανάλωση των πόρων. Θα βασίζεται στις εργασίες και τα πορίσματα της «ακαδημίας». Επιπλέον οι περιβαλλοντικές ΜΚΟ θα είχαν συμβουλευτικό ρόλο και ρόλο επαγρύπνησης και συναγερμού.

Στο παραπάνω «ουτοπικό» σχήμα της τρίτης εποχής της δημοκρατίας λιγότερο σημασία έχει η αξιοπιστία της προτεινόμενης κατασκευής και περισσότερο η ανάλυση των λόγων που επιτάσσουν την, ως ένα βαθμό, υπέρβαση του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

β) Στην ίδια τάξη ιδεών και στο πλαίσιο «δημοκρατικοποίησης και συμπλήρωσης της αντιπροσώπευσης» (εμβάθυνσης και διεύρυνσης κατ' άλλους), υποστηρίζεται-προτείνεται από άλλους συγγραφείς, όπως ο *L. Blondiaux*,^[7] η προώθηση και καθιέρωση ενός «μικτού δημοκρατικού Συντάγματος», όπου δίπλα στην κομματική αντιπροσώπευση και τις εκλογές με καθολική ψηφοφορία, αλλά και τα (αμφιλεγόμενα) δημοψηφίσματα (τα οποία μπορεί να έχουν συμβουλευτικό ή δεσμευτικό χαρακτήρα),^[8] ή τη νομοθετική πρωτοβουλία πολιτών^[9], θα υπάρχει στο δημόσιο χώρο και η «διαβουλευτική συμμετοχική δημοκρατία», όχι απλώς ως αντι-εξουσία και «αντι-δημοκρατικός» (κατά τον P. Rosanavallon) θεσμικός πυλώνας διακυβέρνησης^[10] -όχι δηλαδή απλώς ως έλεγχος, κριτική και αμφισβήτηση της εξουσίας των αντιπροσώπων- αλλά και ως γέφυρα ανάμεσα στη διαμαρτυρία και στην απόφαση.

Με άλλα λόγια, πρόκειται για αντιπαράθεση δύο αυτόνομων εξουσιών, των

αντιπροσώπων και του, μέσα από τα διάφορα και ποικίλα συμμετοχικά σχήματα, «καθημερινού» μη ειδικού -«αμύητου» λαού χωρίς να υποκαθιστά τα κόμματα, τα συνδικάτα, τις ενώσεις, τους συλλόγους, τα κινήματα. Αυτή η «διαβουλευτική δημοκρατία των μη ειδικών» (όπως για πρώτη φορά θεσπίσθηκε και πραγματώθηκε στην αρχαία Ελλάδα όχι απλώς ως διαδικασία αλλά ως πολίτευμα)[\[11\]](#) προϋποθέτει βέβαια ότι δεν θα υπάρχουν κοινωνικοί αποκλεισμοί συμμετοχής και λόγου των κατοίκων από την διαδικασία, πράγμα που σε διαφορετική περίπτωση θα σημαίνει συνέχιση της παραδοσιακής πολιτικής (όπου κυρίως τα μεσαία στρώματα ασχολούνται με τα κόμματα και τα συνδικάτα κ.λπ. και από αυτά η πλειονότητα δεν έχει εμπιστοσύνη σε κόμματα, εκλεγμένους πολιτικούς) με άλλα μέσα. Όπως, επίσης, προϋποθέτει ότι οι συμμετέχοντες θα αποφασίζουν με «επίγνωση»[\[12\]](#).

Αυτές οι προϋποθέσεις, αλλά σε πιο αντισυστημική προοπτική ενός ευρύτερου πολιτικού προτάγματος, βρίσκονται στο επίκεντρο της επόμενης θεώρησης της οικολογικής δημοκρατίας.

III. Πράγματι, μια πιο ριζοσπαστική και αντισυστημική προσέγγιση περί οικολογικής δημοκρατίας αποτυπώνεται στα ρεύματα της απομεγέθυνσης και ιδίως σ' αυτό, πιο ολιστικό και πολιτικό, της περιεκτικής συνομοσπονδιακής δημοκρατίας που επεξεργάσθηκε ο Τ. Φωτόπουλος[\[13\]](#).

Σύμφωνα με το τελευταίο αυτό οικοκεντρικό αλλά και χειραφετητικό πρόταγμα (στοιχεία του οποίου αναζητούνται στην κοινωνική οικολογία του M. Bookchin, στα διάφορα αντισυστημικά και ελευθεριακά κινήματα αλλά και στην Καστοριαδική αυτονομία), η οικολογική δημοκρατία θεωρείται ως συστημικό μέρος και προϋπόθεση αυτού του πολιτικού σχεδίου. Με άλλα λόγια, είναι μια από τις προϋποθέσεις (μαζί με την πολιτική, οικονομική και ευρύτερα κοινωνική δημοκρατία) της περιεκτικής (inclusive) δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα, η οικολογική δημοκρατία είναι ένα απαραίτητο μέρος της περιεκτικής δημοκρατίας, επειδή η προσπάθεια κατίσχυσης επί της φύσης και των άλλων όντων είναι αναπόσπαστο μέρος της σχέσης της ίδιας της κυριαρχίας που χαρακτηρίζει κάθε ιεραρχική κοινωνία.

Στην περιεκτική δημοκρατία γίνεται συνολική αμφισβήτηση όχι μόνο του κυρίαρχου συστήματος της (νεοφιλελεύθερης -σήμερα- και διεθνοποιημένης) οικονομίας της αγοράς-ανταγωνισμού-ανάπτυξης/μεγέθυνσης, με δημιουργία «εκ των

κάτω» νέων αγορών σε τοπικό-δημοτικό επίπεδο, αλλά και του πολιτικού συστήματος της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Τούτο με στόχο την εγκαθίδρυση μιας αποκεντρωμένης και συνομοσπονδιακής περιεκτικής δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα (πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, οικολογικό), με βάση το μικρό δήμο των ανοιχτών συνελεύσεων, των ανακλητών εντολοδόχων και των αμεσοδημοκρατικών αποφάσεων.

Για τον εμπνευστή της θεωρίας αυτής, το πρόβλημα της οικολογικής κρίσης είναι μέρος της πολυδιάστατης γενικευμένης και καθολικής κρίσης, η οποία αγγίζει όλα τα πεδία της κοινωνικής ζωής (την οικονομία, την πολιτική, την οικολογία, την κοινωνία και τον πολιτισμό). Μια κρίση δηλαδή που τελικά οφείλεται στην συγκέντρωση πολιτικής, οικονομικής, και ευρύτερα, κοινωνικής δύναμης που το προαναφερθέν ισχύον οικονομικό και πολιτικό σύστημα και η δυναμική του γεννά. Ένεκα της πολυδιάστατης κρίσης κάθε λύση στο πρόβλημα μόνο της ανάπτυξης-μεγέθυνσης (ακόμη και αν αυτή η λύση περιλαμβάνει μερικές αναγκαίες αλλαγές στα άλλα επίπεδα) με κανένα τρόπο δεν συνεπάγεται ταυτόχρονα μια υπέρβαση των άλλων κρίσεων. Έτσι η κίνηση ή το σχέδιο ή «πολιτικό σλόγκαν» της αποανάπτυξης-απομεγέθυνσης (η οποία έχει τις ρίζες της στη βιοοικονομία του N. Georgescu-Roegen και στην έκθεση της λέσχης της Ρώμης), σύμφωνα με την οποία (κυρίως S. Latouche, F. Schneider, P. Aries, v. Cheynet) η ανατροπή της οικολογικής καταστροφής προϋποθέτει μια διαδικασία ανατροπής της οικονομικής μεγέθυνσης, παρουσιάζεται ως «μονοθεματικό», με την έμφαση να δίδεται στην οικολογική κρίση. Κάτι τέτοιο, όμως, είναι αδύνατο στο ισχύον σύστημα της οικονομίας της αγοράς-μεγέθυνσης, δεδομένου ότι η αναπαραγωγή του συστήματος- και από την πλευρά της παραγωγής και από την πλευρά της κατανάλωσης - προϋποθέτει την αύξηση της οικονομικής μεγέθυνσης.

Με άλλα λόγια, η αποανάπτυξη (από μόνη της) δεν συνεπάγεται ενσωμάτωση της κοινωνίας στην πολιτεία (άμεση δημοκρατία) ή ενσωμάτωση της κοινωνίας στην οικονομία (οικονομική δημοκρατία με άμεσο έλεγχο από τους πολίτες της παραγωγής και διανομής) ή δημοκρατία στον κοινωνικό χώρο (δηλαδή αυτοδιαχείριση αντί εργασίας και εκπαίδευσης). Αντίθετα η περιεκτική δημοκρατία συνεπάγεται όχι μόνο ενσωμάτωση της οικονομίας στην κοινωνία και στην πολιτεία^[14] αλλά, επίσης, την δημιουργία θεσμικών προϋποθέσεων για την επίλυση της οικολογικής κρίσης. Οι θιασώτες της αποανάπτυξης, βέβαια, αντιτάσσουν ότι η αποανάπτυξη είναι μια προϋπόθεση για την γενική και πολυδιάστατη (περιεκτική) δημοκρατία, και υπ' αυτή την έννοια εμπεριέχει αλλαγές σε όλα τα επίπεδα, δηλαδή συσ

[1] Εφημ. « Ελευθεροτυπία», 25/9/2010.

[2] Εφημ. «Καθημερινή», 26/9/2010.

[3] *J.-P. Fitoussi, E. Laurent, La nouvelle écologie politique, Seuil , La Republique des idées, 2008.*

[4] Το κόστος της περιβαλλοντικής υποβάθμισης βαραίνει κυρίως τις φτωχές χώρες ενώ οι αιτίες ανάγονται κυρίως και πρωτίστως στις πλούσιες χώρες και, όλο και περισσότερο, στις αναδυόμενες (οικονομίες). Περισσότερο από το ήμισυ των περιβαλλοντικών κοστών που υφίστανται τα φτωχά κράτη προκύπτουν από δραστηριότητα κρατών πιο πλούσιων από αυτά. Τούτο είναι πρόδηλο ως προς τις συνέπειες και τις αιτίες της κλιματικής αλλαγής -υπερθέρμανσης. Το σημερινό αδιέξοδο των διεθνών διαπραγματεύσεων σχεδόν από το 2007 οφείλεται στο ζήτημα της δικαιοσύνης της κατανομής των βαρών μεταξύ των κρατών. Μπροστά στην αναμφισβήτητη «ιστορική τους ευθύνη» (και όχι « κοινή διαφοροποιημένη ευθύνη» κατά το πρωτόκολλο του Κιότο) τα πλούσια κράτη θα πρέπει μπροστά στο «περιβαλλοντικό τους χρέος, να συναινέσουν σε μια μείωση των εκπομπών τους πολύ πιο σημαντική από την σημερινή για να ελαφρύνουν τα βάρη των υπό ανάπτυξη κρατών. Μια (και ιστορικά) δίκαιη και αποτελεσματική λύση, η οποία βεβαίως προσκρούει στη σημερινή διεθνοποιημένη και ανταγωνιστική οικονομία της αγοράς, θα ήταν η συμβολή κάθε κράτους ανάλογα με τις «ικανότητες προσαρμογής του» οι οποίες προκύπτουν από το επίπεδο ανάπτυξής των, *E. Laurent, Alternatives Economiques no 295/2101, σ. 100-101.*

[5] Τι να κάνουμε; Εφημ. «Κέδρος», 2009.

[6] Βλ. *Les pensées vertes-Sciences Humaines-Le grands dossiers no 19 /2010 σ. 36* (συνέντ.). *Adde, D. Bourg-K. Whiteside, Vers une démocratie écologique, Le Seuil/La République des idées, 2010.*

[7] *L. Blondiaux, Le nouvel esprit de la démocratie. Actualité de la démocratie participative, Seuil, 2008, σ. 104-105.* Ο τίτλος της μελέτης του θυμίζει το κλασσικό έργο των *Luc Boltanski* και *Eve Chiapello* «*Le nouvel esprit du capitalisme*», Gallimard, Paris, 1999, όπου οι συγγραφείς ανέλυαν πως οι δομές του καπιταλισμού ανανεώθηκαν από το 70 και μετά, ενσωματώνοντας την σχετική κριτική.

[8] Βλ. σχετική συζήτηση και κριτική στον θεσμό του δημοψηφίσματος, *Δ. Μπελαντής, Η δημοκρατία των δημοψηφισμάτων, εφημ. «Εποχή», 08/11/2004, Τ. Φωτόπουλος, Οι μύθοι για την συμμετοχική «δημοκρατία», εφημ. «Ελευθεροτυπία»,*

07/02/2004, Γ. Κουμάντος, Κάνει λάθος ο λαός;, εφημ. «Καθημερινή», 25/07/2004 αλλά και Χ. Ήρεντ, Για την επανάσταση, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 309.

[9] Όπως επισημαίνεται και από την τη Διακήρυξη των Αθηνών της Ευρωπαϊκής Ένωσης τέως βουλευτών των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης και της ΕΕ κατά το 5ο συνέδριό της με θέμα «αντιπροσωπευτική δημοκρατία και συμμετοχική δημοκρατία», εφημ. «Το Βήμα, ΙΔΕΩΝ, Ιανουάριος 2009, σ.31, όπου μάλιστα εκφράζεται η λύπη για το γεγονός ότι η συμμετοχική δημοκρατία στη Συνθήκη της Λισσαβόνας δεν τίθεται (προφανώς θεσμικά-«συνταγματικά», όπως στην πρόταση του L. Blondiaux) στο ίδιο επίπεδο με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία.

[10] Για παράδειγμα στη Γαλλία, έχει προταθεί η συνταγματοποίηση του θεσμού της συνδιάσκεψης των πολιτών (conférence des citoyens).

[11] Βλ. P. Woodruff, Πρώτη δημοκρατία: η πρόκληση μιας αρχαίας ιδέας, εκδ. Εκκρεμές, 2009 (η αρχαία δημοκρατία μας κληρονόμησε την καθολική ιδέα πως «όλοι οι άνθρωποι έχουν αρκετές γνώσεις ώστε να μπορούν να συμμετάσχουν στην πολιτική διακυβέρνηση, σ. 38).

[12] Κ. Καστοριάδης, Η πείρα του εργατικού κινήματος , Τ. 2 μετφρ. Β. Ψιμούλη-Ζ.Χριστοφίδου, Αθήνα, Αμφορέας , 1978, σ. 128.

[13] Περιεκτική δημοκρατία. Δέκα χρόνια μετά, Εφημ. «Ελεύθερος Τύπος», 2010.

[14] Έτσι στην περιεκτική δημοκρατία, η (απόφαση) για λιτότητα σε μια «κοινωνία λιτότητας» (Λατούς) και ενδεχομένως ποιότητας και ιεραρχημένων αναγκών (αντί επιθυμιών) αποτελεί «απαύγασμα» (αμεσο) δημοκρατικού προγραμματισμού και (N. Σεβαστάκης, Επιτέλους τάξη! Ή για λίγους ακόμα παραλογισμούς του «κόμματος της λογικής», εφημ. «Κ. Αυγή-Ενθέματα», 31/10/2010) ενός σχεδίου μετάβασης σε διαφορετικό οικονομικό και κοινωνικό παράδειγμα. Διαφορετικά δεν αποτελεί «παραφορμή για μείωση πλεονάζοντος κόστους και εκκαθάριση των «περιττών ανθρώπων» (στο ίδιο).